

УДК 343.14:343.137.5

Яковіна О. Б. – аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО РОЗБОЇ, УЧИНЕНІ НЕПОВНОЛІТНИМИ

Визначено гносеологічні аспекти діяльності слідчого зі з'ясування обставин учиненого неповнолітніми кримінального правопорушення, передбаченого ст. 187 Кримінального кодексу України. Надано пропозиції щодо вдосконалення організаційних і процесуальних аспектів встановлення предмета доказування в зазначеній категорії кримінальних проваджень з огляду на специфіку розбійних нападів та вікові особливості підозрюваних у їх учиненні.

Ключові слова: гносеологія, розбій, доказування, неповнолітній, кримінальне провадження, розслідування.

Особливості інтелектуального та фізіологічного розвитку неповнолітніх, пов'язані з недостатнім рівнем знань і життєвого досвіду, остаточно не сформованою системою цінностей, переконань та поглядів, а також специфічний правовий статус зумовлюють особливий порядок здійснення кримінального провадження щодо таких осіб.

Нині можна констатувати гуманізацію нового Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, де в главі 38 закріплено норми, що визначають особливості кримінальних проваджень відносно неповнолітніх. Ідеться про особливе регулювання окремих кримінальних процесуальних відносин, одним з учасників яких стає неповнолітній, адже особа, яка не досягла віку 18 років, – це лише особистість, яка перебуває на етапі становлення, поступово адаптується до дорослого життя в суспільстві, пізнає правила співжиття, має недостатній життєвий досвід, володіє підвищеною сугестивністю. На думку психологів, неповнолітні – молоді люди, яким об'єктивно властиві помилки у поведінці. Тому важливим є врахування вікових особливостей таких осіб під час доказової діяльності слідчого зі з'ясування

обставин кримінального правопорушення, передбаченого ст. 187 Кримінального кодексу (КК) України.

Проголосивши людину, її життя та здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, держава визнала основним своїм обов'язком утвердження та забезпечення її прав і свобод. Юридична спільнота досліджує проблеми інституту доказування з моменту виникнення поняття «доказ» і донині. Категорії доказування, що позначають його зміст, мету, елементи, засоби, предмет, межі, суб'єкти, докази та їх джерела – це неповний перелік понять, які вивчає процесуальне право (кримінальне, цивільне, господарське, адміністративне) і теорія доказів.

Незважаючи на те, що теорія доказів поповнилася новими знаннями завдяки застосуванню філософських, інформаційних, логічних та інших методів пізнання, чимало її проблем залишаються нерозв'язаними, а отже, актуальними. Особливості доказування в кримінальних провадженнях за участі неповнолітніх завжди були предметом прискіпливої уваги вчених і практиків, про що свідчать численні монографічні дослідження, зокрема праці П. Д. Біленчука, Ю. М. Грошевого, А. Я. Дубинського, Л. М. Карнєєвої, О. М. Ларіна, В. З. Лукашевича, Є. Д. Лук'янчикова, С. М. Стахівського, М. С. Строговича, М. Є. Шумила, В. П. Шибіка та ін.

Однак після прийняття 2012 року нового КПК України змінились окремі процесуальні та організаційні підходи до розв'язання проблем з'ясування обставин кримінального правопорушення. Це також стосується предмета доказування під час розслідування розбійних нападів, учинених неповнолітніми. Так, потребують з'ясування й уточнення окремі гносеологічні та правові засади доказування в таких кримінальних провадженнях.

Методолог В. В. Нікітаєв та процесуалісти О. С. Александров, А. А. Кухта та В. П. Гмирко слушно зауважують, що у свідомості суб'єктів доказування відображення певної правно-релевантної події відбувається не шляхом її дзеркального відображення (у формі слідів), а через створення її юридичного замітника – версії як штучної «знаннєвої» гіпотетичної конструкції. Її обґрунтовують, перевіряють, а потім «одягають» у відповідний юридичний «одяг» (наприклад, у конструкцію складу злочину «розбій»). Саме завдяки їй зникає «розрив» між дійсністю минулого та дійсністю доказової діяльності [1, с. 34–37].

Сприйняття особою змісту матеріальних та ідеальних слідів як «відображення» обставин підготовки, учинення, а також наслідків злочинної діяльності трансформується в її свідомості, перетворюючись на суб'єктне знання, позначене печаткою непозбувної індивідуальності доказувача, а також тиском його функціонального та позиційного інтересу процесуального інтерпретатора. З огляду на це, у психологічній літературі зазначено, що на сприйняття впливають об'єктивні чинники, зокрема умови, у яких воно відбувається, динаміка подій, синоптична обстановка, а також суб'єктивні – стан органів відчуття, вік, стать, соціальний та професійний статус, інтелектуальний розвиток, психічний стан спокою або хвилювання, значущість ситуацій для того, хто сприймає. Сприйняття також може відбуватися за явної чи прихованої зацікавленості осіб. Воно має емоційно-вольовий характер і завжди є суб'єктивним [2, с. 130].

За загальним правилом, під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, з'ясовують такі обставини: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета цього діяння; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання (ст. 91 КПК України) [3].

Здійснення аналізу судово-слідчої практики та наукової літератури дало змогу систематизувати специфічні обставини, які необхідно встановлювати в кримінальних провадженнях про розбійні напади, учинені неповнолітніми, зумовлені індивідуальними особливостями цієї категорії кримінальних проваджень. Так, узагальнення теорії та практики дає змогу визначити специфічні обставини, які необхідно встановлювати

поряд із загальними обставинами, зазначеними у ст. 91 КПК України:

– час і місце нападу. Володіючи такою інформацією, слідчий зможе встановити потенційних свідків і очевидців нападу, за показаннями яких він визначить шлях підходу та відходу злочинців, ознаки зовнішності осіб, які вчинили розбій, скласти словесні портрети нападників, композиційні портрети з метою орієнтування особового складу органів Національної поліції на пошук. Також це дасть слідчому можливість визначитись із територією огляду місця події, де можуть знаходитись речові докази, наприклад, випадково загублені знаряддя кримінального правопорушення, особисті речі нападників. Наявність цих даних допоможе слідчому з мінімальними затратами часу та сил ідентифікувати нападників за ознаками зовнішності або за загубленими речами;

– спосіб учинення нападу, дані стосовно тривалості перебування та конкретних дій злочинців на місці розбійного нападу, дій злочинців із метою приховування слідів злочину, маскування своєї зовнішності. Ця інформація може слугувати орієнтиром для слідчого під час висунення версій та планування розслідування. Завдяки їй слідчий зможе визначити ступінь підготовленості злочинців до злочину, їх «професійні навички», вік тощо. Це, відповідно, звужить коло підозрюваних, серед яких необхідно шукати злочинців;

– дані про зброю, яку було використано під час здійснення розбійного нападу (вогнепальна, холодна). Відомості про те, кому з членів групи вона належала і хто, де, коли її застосовував, якими були наслідки її застосування. Володіння цією інформацією допоможе слідчому в процесі доказування підозрюваним їхньої причетності до вчинення кримінального правопорушення, а також усуне всі розбіжності в показаннях підозрюваних, допоможе визначити роль неповнолітніх, залучених до розбійного нападу.

Під час розслідування необхідно встановити не лише вид і розмір шкоди, а й причиновий зв'язок між кримінальним правопорушенням і шкодою, наявність майна, що може бути звернено для компенсації моральної і матеріальної шкоди, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння; особу потерпілого від нападу, його стан здоров'я та тяжкість тілесних ушкоджень.

Також слідчий з'ясовує в потерпілого, хто саме зі злочинців заподіяв йому тілесні ушкодження, яким знаряддям кримінального правопорушення, з'ясовує роль кожного нападника в учиненні кримінального правопорушення.

Згідно зі статистичними даними, під час учинення значної кількості кримінальних правопорушень цієї категорії вдаються до маскуванню зовнішності особи, однак це не є перепорою для встановлення принаймні загальних ознак зовнішності злочинців, таких як зріст, статура, мова, хода та ін. Це може свідчити, зокрема, про залучення до такої діяльності неповнолітнього. Окрім цього, отримати відомості про особу злочинця можна й безпосередньо за допомогою інформації про подію.

Результативним за таких умов може виявитися аналіз способу вчинення кримінального правопорушення з огляду на характерність дій, які особа обирає в певній ситуації. Зазвичай це можливо тоді, коли в слідах кримінального правопорушення відображено певні навички, професійні та інші знання, вікові або інші якості злочинця. Визначення способу вчинення злочину дає змогу зробити припущення про те, хто міг учинити розбійний напад, якими особистісними якостями і властивостями має володіти злочинець (наприклад, якщо сейф було відкрито за допомогою «гусячої лапи», то це може свідчити як про навички злочинців, так і про їхній фізичний розвиток).

Після затримання злочинців у них з'ясовують такі обставини:

– наявність попередньої змови, коли і за яких обставин її було здійснено, який характер та склад злочинної групи, ступінь її організованості, розподіл функцій між її учасниками, наявність підбурювачів і пособників, конкретна роль кожного в учиненні розбійного нападу;

– дані, які характеризують особу кожного співучасника нападу (вік, сімейний стан, освіта, рід занять, стан здоров'я, спосіб життя, відношення до праці, поведінка в побуті, а також інші свідчення, які позитивно або негативно характеризують особу);

– наявність обставин, які пом'якшують або обтяжують відповідальність обвинуваченого, зазначених у ст. 66 та 67 КК України [4];

– дані про раніше вчинені кримінальні правопорушення та минулі судимості співучасників;

– наявність у підозрюваного майна, на яке може бути накладено арешт з метою забезпечення відшкодування заподіяної матеріальної шкоди.

Якщо розбійний напад учинила організована злочинна група, то додатково необхідно з'ясувати такі обставини: як давно функціонує ця злочинна група; хто був ініціатором її створення, а надалі став її лідером; яким був процес формування групи (добровільний вступ або залучення до злочинної групи); принцип розподілу обов'язків серед учасників злочинної групи; рольова участь і злочинна активність кожного з членів групи (хто виявляв ініціативу, брав участь у більшості злочинних акцій, разом з організатором розробляв план учинення розбою, хто був другорядним членом групи, «навідником» тощо); які взаємовідносини були між учасниками групи (симпатії, антипатії, хто кому підпорядковувався); які інші кримінальні правопорушення вчиняла ця злочинна група або окремі її члени; чи розробляли в групі план поведінки її учасників у разі їх затримання, у чому він полягав, хто його розробляв.

У разі підтвердженні інформації про участь у вчиненні розбою неповнолітніх, крім обставин, передбачених ст. 91 КПК України, у межах кримінального провадження щодо неповнолітніх також з'ясовують:

1) повні відомості про особу неповнолітнього, зокрема його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати задля індивідуалізації відповідальності чи обрання заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, слід також з'ясувати, чи міг він повністю усвідомлювати значення власних дій і якою мірою міг керувати ними;

2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;

3) умови життя та виховання неповнолітнього;

4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [3].

Для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення власних дій і керувати ними в конкретній ситуації призначають комплексну психолого-психіатричну експертизу.

Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного, які необхідно враховувати під час призначення покарання та обрання заходу виховного характеру, може бути призначено психологічну експертизу.

Досліджуючи умови життя та виховання неповнолітнього підозрюваного, слід з'ясувати:

1) склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї;

2) обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер та ефективність виховних заходів, які раніше застосовували відносно нього;

3) зв'язки й поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом і роботою.

Серед цих обставин, відповідно, найбільш численними є ті, що свідчать про умови життя та виховання неповнолітнього, характеризують сформовані риси його особистості. Так, Н. І. Гуковська підкреслює важливість з'ясування умов життя і виховання неповнолітнього: «Глибоке та всебічне вивчення особи підлітка, умов його життя й виховання необхідне не лише для виявлення обставин, що сприяють учиненню злочинів, а й для правильного вирішення подальшої долі неповнолітнього. Завдяки наявності певного комплексу відомостей слідчий, зокрема, має змогу вирішити, чи варто направляти справу підлітка до суду або можна обмежитися заходами виховного характеру» [5, с. 7].

У межах гносеологічної діяльності слідчого з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього має важливе значення для вирішення низки процесуальних, організаційних, тактичних питань, зокрема про: заходи виправлення неповнолітнього; встановлення психічного ставлення особи до вчиненого; виявлення сукупності обставин, що сприяли вчиненню розбою; вжиття заходів із попередження вчинення кримінальних правопорушень іншими підлітками; відповідальність вихователів

неповнолітнього; розроблення тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього підозрюваного.

Слідча і судова практика свідчать, що крім вищезазначених обставин інколи необхідно також з'ясувати: склад і вік членів родини, їхню освіту, професію, посаду, місце роботи й навчання, взаємовідносини між членами родини, чи притягався раніше хто-небудь із них до відповідальності за правопорушення, їх культурний і моральний рівень. Важливими також є дані про житлові та матеріальні умови життя родини, психічне і фізичне здоров'я кожного її члена.

Під час з'ясування такої обставини, як ступінь виконання батьками обов'язків із виховання дітей, потрібно встановити також, чи користуються вони авторитетом у підлітка і чи здатні впливати на нього, чи здійснюють вони контроль за його роботою, навчанням, організацією дозвілля. У разі, якщо склад сім'ї неповний, варто встановити причину й термін залишення одним із батьків родини, його участь у вихованні дітей [6, с. 40].

Істотне значення для характеристики особи підозрюваного в означених кримінальних провадженнях має її поведінка після вчинення кримінального правопорушення (зокрема, обставини, що свідчать про усвідомлення підозрюваним суспільної небезпеки вчиненого і прагнення виправитися, викриття учасників кримінального правопорушення, активне сприяння розкриттю злочину, добровільне відшкодування заподіяних злочином збитків тощо).

Вивчаючи особу неповнолітнього підозрюваного, слід звертати увагу на необхідність з'ясування даних про те, чи не є він наркоманом, токсикоманом або алкоголіком. Встановлення зазначених обставин має суттєве значення, зокрема, для вирішення питання про призначення лікування.

Встановлення розглянутих обставин має значення для правильного перебігу кримінального провадження, призначення покарання, яке відповідає кримінальному правопорушенню та особі підозрюваного. Під час розслідування розбійного нападу важливо сформулювати уявлення про особу неповнолітнього підозрюваного, зокрема з'ясувавши: його поведінку в побуті або на роботі, умови виховання; наявність колишніх судимостей; рівень освіти й культури; коло друзів і знайомих; агресивність; корисливість; наявність нервових і психічних або інших

захворювань; схильність до вживання алкоголю чи наркотиків. Необхідно визначити, чи було кримінальне правопорушення в житті підозрюваного випадковим епізодом, викликаним ситуацією, чи це закономірний наслідок розвитку певних рис його особистості, антигромадських установок і стереотипів поведінки. Нерідко саме в деформації особистості підозрюваного полягає головна причина вчинення ним кримінального правопорушення.

У криміналістичному та процесуальному контексті встановлення віку має важливе значення з огляду на те, що розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, крім загальних, регулюється ще й окремими процесуальними нормами, які застосовують лише відносно неповнолітніх. Причому відомо, що окремі норми застосовують у разі недосягнення неповнолітнім певної вікової межі.

Вік особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, зазвичай визначають на підставі записів у свідоцтві про народження або паспорті, у завірненій виписці з книги реєстрації актів цивільного стану або журналу обліку немовлят. Але якщо такі документи відсутні, їх неможливо одержати або достовірність цих записів є сумнівною, то для встановлення віку обов'язково призначають судово-медичну експертизу.

Після встановлення віку судово-медичним експертом днем народження слід вважати останній день того року, який названий експертами. Водночас у разі визначення віку мінімальною та максимальною кількістю років необхідно брати до уваги встановлений експертизою мінімальний вік цієї особи [7].

Отже, підбиваючи підсумки, слід зазначити, що під час гносеологічної діяльності слідчий для встановлення обставин розбійного нападу в кримінальному провадженні має орієнтуватися не лише на зазначені в ст. 91 КПК України обставини, які підлягають обов'язковому встановленню та доказуванню. У разі вчинення таких дій неповнолітнім, слід також з'ясувати обставини, передбачені ст. 485 КПК України. Крім того, необхідно враховувати запропоновані вченими-криміналістами специфічні обставини, що стосуються кожної окремо взятої розслідуваної групи кримінальних правопорушень, адже лише врахування загального та специфічного кола обставин події кримінального правопорушення дають можливість слідчому відтворити об'єктивну картину кримінального правопорушення, передбаченого ст. 187 КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Никитаев В. В. Проблемные ситуации уголовного процесса и юридическое мышление / В. В. Никитаев // Состязательное правосудие : труды. науч.-практ. лабораторий / под ред. С. А. Пашина, Л. М. Корнозовой. – М. : Междунар. центр содействию правовых реформ. – 1996. – С. 34–37.

2. Гмирко В. П. Категорія факт в доказуванні в кримінальному процесі: спроба критичного осмислення / В. П. Гмирко // Збірник наукових праць Національної академії СБУ. – 2011. – № 39. – С. 130.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, 11–12, 13. – Ст. 88.

4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 4-те вид., переробл. та доповн. – Київ : Юрид. думка, 2010. – 1184 с.

5. Гуковская Н. И. Деятельность следователя и суда по предупреждению преступлений несовершеннолетних / Н. И. Гуковская. – М. : Юрид. лит., 1977. – 168 с.

6. Леоненко В. В. Судебное производство по делам несовершеннолетних / В. В. Леоненко. – Киев : Наук. думка, 1987. – 143 с.

7. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квіт. 2004 р. № 5. – Режим доступу: akon.rada.gov.ua/laws/show/va005700. – Назва з екрана.

Стаття надійшла до редколегії 26.09.2016
